

Ο ΠΑΡΑΘΑΛΑΣΣΙΟΣ ΝΑΟΣ ΤΟΥ ΑΓΙΟΥ ΔΗΜΗΤΡΙΟΥ ΣΤΗ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗ*

1. Η πυρκαϊά που ἐξερράγη στὴ Θεσσαλονίκη τὴ νύκτα τῆς 22ας Αὐγούστου 1890 ἦταν ἀπὸ τὶς πιὸ καταστρεπτικὲς γιὰ τὴν πόλη. Ξεκίνησε ἀπὸ τὴ συνοικία τῆς Ἀγίας Θεοδώρας καὶ προχωρώντας πρὸς τὴν προκυμαία ἔκαψε τὸ τμῆμα ἐκεῖνο τῆς πόλης ποὺ σήμερα περικλείεται ἀπὸ τὰ Λαδάδικα, τὶς δόδοὺς Ἐρμοῦ καὶ Παύλου Μελᾶ καὶ τὴ θάλασσα. Καταστράφηκαν ἑκατοντάδες σπίτια, πολλὲς χριστιανικὲς ἐκκλησίες καὶ δημόσια κτήρια τῆς ἐλληνικῆς κοινότητας, καθὼς καὶ τὸ κεντρικὸ τμῆμα τῆς Ἰσραηλιτικῆς συνοικίας¹.

Γιὰ τὸν Ἐλληνες τῆς Θεσσαλονίκης, ἡ πιὸ σημαντικὴ ἀπώλεια ἦταν ὁ μητροπολιτικὸς τους ναὸς ποὺ βρισκόταν στὴ θέση ὅπου σήμερα ὁρθώνεται ὁ ναὸς τοῦ Ἀγίου Γρηγορίου τοῦ Παλαμᾶ καὶ ποὺ ἦταν ἀφιερωμένος στὸ ὄνομα τοῦ πολιούχου Ἀγίου Δημητρίου, γιατὶ ἐκείνη τὴν ἐποχὴν ἡ γνωστὴ φερώνυμη παλαιοχριστιανικὴ βασιλικὴ ἦταν τζαμί. Η ἐκκλησία αὐτὴ ἀποτελοῦσε σύμβολο τῆς ὀρθοδοξίας στὴν πόλη καὶ κέντρο γύρω ἀπὸ τὸ ὅποιο συσπειρωνόταν ὁ ἐλληνισμὸς στὰ χρόνια αὐτὰ ποὺ τὰ χριστιανικὰ ἔθνη τῆς Βαλκανικῆς προετοιμάζονταν γιὰ τὸ μακεδονικὸ ἀγώνα. Ἐξωτερικὰ δὲν μποροῦσε νὰ ὀνομαστεῖ ὥραία, ὁ Πέτρος Παπαγεωργίου, ὅμως, τὴ χαρακτήριζε «μουσεῖο»², γιατὶ σ' αὐτὴν φυλάγονταν πολλὰ ιστορικὰ

* Η μελέτη αὐτὴ ἔγινε στὴν ἔδρα τῆς Ἰστορίας τῆς Ἀρχιτεκτονικῆς τοῦ Α.Π.Θ. στὰ πλαίσια τοῦ ἐρευνητικοῦ προγράμματος: «Δημιουργία ἀρχείου ἀρχιτεκτονικῶν μνημείων τοῦ 19ου καὶ 20οῦ αἰώνα τοῦ Βορειοελλαδικοῦ χώρου» ποὺ χρηματοδοτεῖται ἀπὸ τὸ Ἑθνικό Ἰδρυμα Ἐρευνῶν. Θερμές εὐχαριστίες ὀφείλονται στοὺς καθηγητές κ.κ. Α. Βακαλόπουλο καὶ Γ. Λάββα γιὰ τὴν ἀποτελεσματικὴ βοήθειά τους στὴν ἐκπόνησή της.

1. Ἐκτενὴ περιγραφὴ τῆς πυρκαϊᾶς βρίσκουμε στὴν ἐφημερίδα «Φάρος τῆς Μακεδονίας», 1454/25-8-1890.

Τὰ κτήρια τῆς ἐλληνικῆς ὀρθόδοξης κοινότητας ποὺ κάηκαν ἦταν τὰ ἔξης: 1. Ὁ ναὸς τοῦ Ἀγίου Δημητρίου (μητρόπολη), 2. Ὁ ναὸς τοῦ Ἀγίου Νικολάου, 3. Ὁ ναὸς τῆς Ἀγίας Ἐλεούσης, 4. Ὁ ναὸς τῆς Ἀγίας Περσιοτῆσης, 5. Τὸ μικρὸ παρεκκλήσι τῆς Ἀγίας Μαρίνης τῆς Μεγαλομάρτυρος, 6. Τὸ πρώην διδασκαλεῖο, 7. Τὸ νοσοκομεῖο (ποὺ ιδρύθηκε ἀπὸ τὸν Θεαγένη Χαρίση), 9. Τὸ ἐλληνικὸ προξενεῖο, 10. Τὸ πρώην ἐλληνικὸ γυμνάσιο (δωρεὰ τῆς Πουλχερίας Πρασακάκη), 11. Τμήματα τοῦ ναοῦ τῆς Ἀγίας Σοφίας.

2. Π. Ν. Π α π α γ ε ω ρ γ i o u . Θεσσαλονίκης ἴστορικὰ καὶ ἀρχαιολογικά, «Μακεδονικὸν Ἡμερολόγιον Παμμακεδονικοῦ Συλλόγου» 5(1912)58.

κειμήλια· ἀνάμεσά τους ἡ θαυματουργὴ βυζαντινὴ εἰκόνα τοῦ Ἀγίου Δημητρίου καὶ τὰ ἀρχεῖα τῆς ἐλληνικῆς κοινότητας.¹ Απὸ αὐτὰ δὲν διασώθηκε τίποτα, ἐκτὸς ἀπὸ τὸ λείψαντο τοῦ Παλαμᾶ, τὸ ὅποιο σήμερα βρίσκεται μέσα στὸν ὅμιλον μοναστηρίου.

Ἐτσι ἡ Θεσσαλονίκη ἔχασε ἔνα ἀπὸ τὰ πιὸ ἀξιόλογα μνημεῖα της, γιὰ τὸ ὅποιο δυστυχῶς ἔχουν σωθεῖ ἐλάχιστες πληροφορίες. Τὶς περισσότερες ἀπὸ αὐτές ἀντλοῦμε ἀπὸ ἐκθέσεις διαφόρων περιηγητῶν ποὺ πέρασαν κατὰ καιροὺς ἀπὸ τὴν πόλην, ἀπὸ ἡμερολόγια ἢ χρονικὰ πολεμικῶν ἐπιχειρήσεων καὶ ἀπὸ συγγράμματα ἴστορικῶν τοῦ 19ου αἰώνα². Βασιζόμενοι στὶς μαρτυρίες αὐτές, σὲ ἄλλες πηγὲς καὶ σὲ καινούργια στοιχεῖα ποὺ προέκυψαν ἀπὸ τὴν ἔρευνα θὰ ἐπιχειρήσουμε ἴστορικὴ καὶ ἀρχαιολογικὴ μελέτη τῆς ἐκκλησίας κατὰ τὸ πέρασμα τῶν αἰώνων. Τέσσερα εἶναι τὰ κυριότερα προβλήματα ποὺ συνδέονται μ' αὐτή: τὸ χρονικὸ διάστημα ποὺ λειτούργησε ως καθεδρικὸς ναὸς τῆς πόλης, ἡ χρονολογία ἀνοικοδόμησής της, ἡ μορφὴ ποὺ εἶχε κατὰ τὴν ἀνοικοδόμηση καὶ ἡ μορφή της πρὶν ἀπὸ τὴν πυρκαϊὰ τοῦ 1890.

2. Ἡ σχετικὴ μὲ τὴν πρώτη ἐμφάνιση τῆς ἐκκλησίας προφορικὴ παράδοση, ποὺ ἦταν ζωντανὴ ὡς τὶς ἀρχὲς τοῦ αἰώνα μας, σώζεται στὸ κείμενο τοῦ φιλόλογου Π. Παπαγεωργίου. Αὐτὴ μᾶς πληροφορεῖ ὅτι «... οἱ κατακτηταὶ τὸν παλαιὸν μητροπολιτικὸν ναὸν τῆς ἀγίας τοῦ Θεοῦ Σοφίας εἰς τζαμίον μεταβαλόντες ἐδωρήσαντο τοῖς Χριστιανοῖς πρὸς τῷ παραλίῳ τείχει τόπον ἵσον πρὸς τὸν τοῦ ναοῦ τῆς Σοφίας χάριν τῆς κτίσεως τοῦ νέου μητροπολιτικοῦ ναοῦ τοῦ ἀγίου Δημητρίου, εἰς ὃν καὶ μετεκομίσθησαν αἱ εἰκόνες, τὸ τίμιον λείψανον τοῦ ἀρχιεπισκόπου Θεσσαλονίκης ἀγίου Γρηγορίου τοῦ Παλαμᾶ, τάφοι καὶ ἄλλα κειμήλια...»³.

Οἱ γραπτὲς ὅμως μαρτυρίες παρουσιάζουν διαφορετικὰ τὰ γεγονότα. Ἄλλὰ ἐπειδὴ καὶ αὐτές εἶναι πολλὲς φορὲς ἐλλιπεῖς, ἀσαφεῖς καὶ ἀντιφατικές, οἱ ἴστορικοὶ ποὺ ἀσχολήθηκαν μὲ τὸ θέμα αὐτὸ διαφωνοῦν μεταξύ τους. Εἶναι ἀνάγκη, λοιπόν, ν' ἀνατρέξουμε σὲ παλιότερες περιόδους τῆς ἴστορίας τῆς Θεσσαλονίκης, νὰ ἐξετάσουμε ποιοὶ ἦταν οἱ ἔκαστοτε καθεδρικοὶ ναοὶ καὶ ἔτσι ἔμμεσα νὰ καταλήξουμε στὴ χρονολογία μεταφορᾶς

1. Ἡ ἐφημερίδα «Φάρος τῆς Μακεδονίας» 1456/1-9-1890 ἀναφέρει πῶς εἶχε διασωθεῖ μέρος τοῦ λειψάνου καὶ μόνο οἱ πλευρές καὶ τὰ ἄκρα τῶν χεριῶν καὶ τῶν ποδιῶν εἶχαν ἀποτεφρωθεῖ.

2. Ἐλάχιστες πληροφορίες μᾶς παρέχουν οἱ: O. T a f r a l i, *Topographie de Salonique*, Paris 1913, σ. 188, καὶ R. J a n i n, *Les églises et les monastères des grands centres byzantines*, Paris 1975, σ. 372.

3. Τὴν παράδοση μᾶς μεταφέρει ὁ Π. Ν. Παπαγεωργίου, ὁ.π., σ. 58.

τής έδρας τής μητρόπολης στήν παραθαλάσσια ἐκκλησία τοῦ Ἅγιου Δημητρίου, μιὰ πού γι' αὐτὸ δὲν βρέθηκαν γραπτὲς μαρτυρίες.

'Επαρκὴ ίστορικὰ στοιχεῖα, ποὺ νὰ μᾶς ἐπιτρέπουν νὰ ποῦμε μὲ ἀσφάλεια ποιὰ ἦταν ἡ μητροπολιτικὴ ἐκκλησία πρὶν ἀπὸ τὴν ἄλωση τῆς πόλης ἀπὸ τοὺς Φράγκους (1204) δὲν ὑπάρχουν. Σύμφωνα μὲ μιὰ ἐκδοχὴ αὐτὴ πιθανὸν νὰ ἦταν ἡ Rotonda¹.

Οἱ περισσότεροι ίστορικοὶ συμφωνοῦν στὸ γεγονὸς ὅτι τὸ 1204 ἡ ἐκκλησία τῆς Ἅγιας Σοφίας καθιερώθηκε ὡς μητρόπολη καὶ ὅτι κράτησε τὴν ἰδιότητα αὐτὴ μέχρι τὴ μετατροπὴ τῆς σὲ τζαμί². Ἡ χρονολογία ὅμως τῆς κατάσχεσης τῆς Ἅγιας Σοφίας ἀπὸ τοὺς Τούρκους ἀποτελεῖ σημεῖο πολλῶν διαφωνιῶν. Πολλοὶ³ τοποθετοῦν τὸ γεγονός στὸ ἔτος 993 τῆς Ἐγίρας, δηλ. τὸ 1585 μ.Χ. ἐπὶ Ρακτούμπ Ίμπραϊμ πασᾶ, ἀλλὰ φαίνεται ὅτι ἐπικρατέστερη εἰναι ἡ χρονολογία 932 τῆς Ἐγίρας, δηλ. 1525 μ.Χ. ἐπὶ Μακτούλ Ίμπραϊμ πασᾶ⁴.

Παρόλο ποὺ παλιότερα ὑποστηρίχτηκε ἡ ἀποψη πώς τὸ 1525 κτίστηκε ἡ ἐκκλησία τοῦ Ἅγιου Δημητρίου γιὰ ν' ἀναπληρώσει τὴ θέση τῆς παλιᾶς μητρόπολης τῆς Ἅγιας Σοφίας⁵, σήμερα θεωρεῖται πιὰ ίστορικὰ τεκμηριωμένο ὅτι κατὰ τὸ 16ο αἰώνα μητρόπολη τῆς Θεσσαλονίκης ἦταν ἡ Rotonda⁶. Ἀνάμνηση αὐτοῦ τοῦ γεγονότος ἀποτελεῖ καὶ ἡ ὀνομασία πα-

1. Ἡ ἀποψη αὐτὴ διατυπώθηκε ἀπὸ τὸν Γ. I. Θεοχαρίδη, 'Ο ναὸς τῶν Ἀσωμάτων καὶ ἡ Rotonda τοῦ Ἅγιου Γεωργίου Θεσσαλονίκης, «Ἐλληνικά» 13(1954) 24-70.

2. Πιὸ ἀναλυτικά, γιὰ τὰ ἐπιχειρήματα μὲ τὰ δόπια οἱ ίστορικοὶ ὑποστηρίζουν τὴν ἀποψη αὐτή, βλ. Γ. I. Θεοχαρίδης, ὁ π., σ. 51-54 καὶ Μ. Θ. Λάσκαρι, Ναοὶ καὶ μοναὶ τῆς Θεσσαλονίκης τὸ 1405 εἰς τὸ δύοιπορικὸν τοῦ ἐκ Σμόλενσκ Ἰγνατίου. Τόμος Κωνσταντίνου Ἀρμενοπούλου, Θεσσαλονίκη 1952, σ. 315-331.

3. Τὴ χρονολογία αὐτή, ποὺ προκύπτει ἀπὸ τὴν ἀνάγνωση τῆς ἀφιερωτικῆς ἐπιγραφῆς ἀπὸ τοὺς Texier καὶ Pullan ὑποστηρίζουν οἵ: (1589) Ch. Texier-R. Poppelin et R. Pullan, Byzantine Architecture, London 1864, σ. 163, καὶ (1589) M. Marinos Kaligas, Die Hagia Sophia von Thessalonike Diss, Würzburg 1935, σ. 1 καὶ σημ. 3, (1585) A. Bakalopoulos, Ἡ χρονολόγηση τοῦ κωδωνοστασίου τῆς Ἅγιας Σοφίας Θεσσαλονίκης, «Byzantion» 21(1951)337-339, (1585) O. Tafrahi, ὁ π., σ. 168. (1575) Dihl - Le Tourneau et Saladin, Les monuments chrétiens de Salonique, Paris 1918, σ. 117, A. Kiel, Notes on the history of some turkish monuments in Thessaloniki, «Balkan Studies» 11(1970)142-145.

4. Τὴ χρονολογία 1525 δέχονται οἱ J. Kurth, «Athenische Mitteilungen» 22 (1897)463 (πρβλ. BZ 7,1898,651), F. Babiinger, Ein Friebele des Eroberers für das Kloster Hagia Sophia zu Saloniki eigentum der Sultanin Mara (1459), BZ 44 (1951)19-20, Γ. I. Θεοχαρίδης, 'Ο ναὸς κ.λ., ὁ π., σ. 58, R. Janin, Les églises κ.λ., ὁ π., σ. 425. 'Ο Παπαγεωργίου θεωρεῖ σὰν ἔτος μετατροπῆς τὸ 930 τῆς Ἐγίρας, δηλ. 1523 μ.Χ., βλ. Π. Ν. Παπαγεωργίου, 'Ο ναὸς κ.λ., σ. 58-61.

5. Βλ. Γ. I. Θεοχαρίδης, 'Ο ναὸς κ.λ., σ. 58-61.

6. Τὸ γεγονός αὐτὸ μελέτησε καὶ ἀπέδειξε δ. Α. Bakalopoulos γεωργίου, 'Ο ναὸς

λιὰ μητρόπολη ἡ Eski Metropoli ποὺ τῆς ἀπέδιδαν οἱ Ἐλληνες και οἱ Τοῦρκοι κάτοικοι τῆς Θεσσαλονίκης ὅς τις ἀρχὲς τοῦ περασμένου αἰώνα¹.

Τὸ 1590 και ἡ Rotonda μετατράπηκε σὲ τζαμὶ ἀπὸ τὸ δερβίση Χορτατζῆ Σουλεϊμᾶν ἐφένδη². Και εἶναι κανεὶς πιὸ κοντὰ στὴν ἀλήθεια ἢν πεῖ πώς μόνο ὕστερ' ἀπὸ αὐτὴ τὴν ἡμερομηνία ἡ ἔδρα τῆς μητρόπολης μεταφέρθηκε στὴν παραθαλάσσια ἐκκλησία τοῦ Ἀγίου Δημητρίου³. Πάντως, ἡ παλιότερη, μέχρι στιγμῆς, γραπτὴ μαρτυρία ποὺ ἀναφέρει ὅτι μητρόπολη τῆς Θεσσαλονίκης ἦταν ἡ ἐκκλησία αὐτὴ ἀνάγεται στὸ 1679 και βρίσκεται στὴν περιγραφὴ τῆς πόλης ἀπὸ τὸν περιηγητὴν De la Croix, γραμματέα τῆς γαλλικῆς πρεσβείας στὴν Κωνσταντινούπολη⁴.

Ἄπὸ τότε και ὡς τὸ 1890 τὸν Ἀγιο Δημήτριο συναντοῦμε ὡς μητροπολιτικὴ ἐκκλησία σὲ περιηγητικὰ κείμενα και σὲ ιστορικὲς μελέτες. Ἐδῶ πρέπει νὰ τονιστεῖ ὅτι ἡ γνωστὴ παλαιοχριστιανὴ βασιλικὴ τοῦ Ἀγίου Δημητρίου ἔγινε τζαμὶ τὸ 1491 ἐπὶ Βαγιαζίτ Β⁵ και μόνο μετὰ τὴν ἀπελευθέρωση τῆς Θεσσαλονίκης τὸ 1912 ἀποδόθηκε στοὺς χριστιανούς. Και ἐπειδὴ στὴ Θεσσαλονίκη δὲν ὑπῆρχε ἄλλη ἐκκλησία ἀφιερωμένη στὸν ἴδιο Ἀγιο, εἶναι φανερὸ δτὶ ὅλες οἱ μαρτυρίες ἀναφέρονται στὴν παραθαλάσσια ἐκκλησία τοῦ Ἀγίου Δημητρίου.

τοῦ Ἀγίου Γεωργίου (Rotonda) ὡς μητρόπολις Θεσσαλονίκης κατὰ τὸν 16ον αἰῶνα, «Μακεδονικὸν Ἡμερολόγιον» 19(1940)246-249. Και τοῦ ἰδίου, Ὑπῆρξε ἐπὶ Τουρκοκρατίας μητροπολιτικὸς ναὸς δ Ἀγιος Γεωργίος Θεσσαλονίκης και πότε; «Μακεδονικά» 4(1955-60) 547-549. Νεώτεροι ιστορικοὶ παραδέχονται αὐτὴ τὴν ἀποψη, βλ. Θ. Παζαρᾶ, Ἡ Rotonda τοῦ Ἀγίου Γεωργίου στὴ Θεσσαλονίκη, Θεσσαλονίκη 1974, σ. 3-4.

1. W. L e a k e, Travels in nothern Greece, London 1835, τ. 3, σ. 240 κ.ἔ.

2. Η Rotonda μετατράπηκε σὲ τζαμὶ ἀπὸ τὸ δερβίση τὸ ἔτος 999 τῆς Ἐγίρας δηλ. τὸ 1590 μ.Χ. Ο δερβίσης τάφηκε ἀργότερα στὸν αὐλόγυρο τῆς ἐκκλησίας και ἔκτοτε τὸ τζαμὶ ἔφερε τὸ δνομά του. Βλ. Γ. I. Θεοχαρίδον, ὁ.π., σ. 45, O. Tafrai, ὁ.π., σ. 160 και σημ. 2, Ch. Diehl-Lé Tourneau et Saladin, ὁ.π., σ. 19, και K. Δ. Μέρτζιον, Μνημεῖα μακεδονικῆς ιστορίας, Θεσσαλονίκη 1947, σ. 134, και σημ. 1.

3. Η γνώμη αὐτὴ ἐκφράστηκε ἀπὸ τὸν K. A. Baakalόπουλο, Περιγραφὴ τῆς Θεσσαλονίκης ἀπὸ τὸν περιηγητὴν De la Croix στὰ 1679, «Μακεδονικά» 11(1971)277 και Ὁ Χατζή Ιωάννον παλιότερα εἰχε ἐκφράσει τὴν ἴδια ἀποψη, βλ. Ἀστυγραφία τῆς Θεσσαλονίκης, ἥτοι τοπογραφικὴ περιγραφὴ τῆς Θεσσαλονίκης, Θεσσαλονίκη 1880, σ. 97.

4. Βλ. K. A. Baakalόπουλο, ὁ.π., σ. 272-281.

5. Παλιότερα οἱ ιστορικοὶ τοποθετοῦσαν τὸ γεγονός στὰ 1493. Βλ. A. Ξυγγόπουλος, Ἡ βασιλικὴ τοῦ Ἀγίου Δημητρίου Θεσσαλονίκης, Θεσσαλονίκη 1946, σ. 8-9 και, Γ. A. Σωτηρίου, Συμπλήρωμα Ἀρχαιολογικοῦ Δελτίου 1918, σ. 8. Και τοῦ αὐτοῦ, Ἡ βασιλικὴ τοῦ Ἀγίου Δημητρίου Θεσσαλονίκης, Αθῆναι 1952, σ. 28. Σήμερα τοποθετεῖται στὸ ἔτος 1491. Βλ. Γ. I. Θεοχαρίδον, Ἡ Μονὴ Προδρόμου Θεσσαλονίκης, «Μακεδονικά» 18(1978)3 και σημ. 1.

"Ετσι ό περιηγητής Paul Lucas στὰ γράμματά του πρὸς τὸν πρόξενο τῆς Γαλλίας Arnaud τὸ 1706 βρίσκει τὴν ἐκκλησία ἀρκετὰ ώραίᾳ¹. Τὸν ἵδιο χαρακτηρισμὸν τῆς ἀποδίδει καὶ ὁ Κωνσταντῖνος Διοικητής, αὐλικὸς τοῦ ἡγεμόνα τῆς Βλαχίας Brancoveanu στὸ ἡμερολόγιο τῆς ἐκστρατείας τοῦ μεγάλου βεζίρη Ἀλῆ πασᾶ ἐναντίον τῶν Βενετῶν τὸ 1715². Πληρέστερη περιγραφὴ μᾶς ἄφησε δὲ Γάλλος ἴεραπόστολος Jean-Baptiste Souciet ποὺ πέρασε ἀπὸ τὴν Θεσσαλονίκη στὰ 1734³. Ὁ Γάλλος ἀβάς Belley στὸ ὑπόμνημά του ποὺ διαβάστηκε στὴν Ἀκαδημία τῶν Ἐπιγραφῶν στὸ Παρίσι, τὸ 1772⁴, μᾶς πληροφορεῖ πῶς ἡ μητρόπολη τῆς Θεσσαλονίκης ἦταν ἀφιερωμένη στὴν Παναγία, σωστὰ δύμως θὰ δειχθεῖ παρακάτω καὶ δχι παράδοξα, ὅπως νόμιζε δὲ Π. Παπαγεωργίου. Σύμφωνα μὲν μαρτυρίᾳ τοῦ Ρώσου περιηγητῆ Βίκτορα Γρηγορίεβιτς, ἡ ἐκκλησία τὸ 1847 τιμόταν στὸ ὄνομα τοῦ Ἀγίου Δημητρίου καὶ τοῦ Ἀγίου Γρηγορίου Παλαμᾶ⁵.

Μιὰ πρώτη προσπάθεια γιὰ τὴ μελέτη τῆς ἐκκλησίας ἔγινε ἀπὸ τὸν M. Χατζῆ Ἰωάννου στὴν «Ἀστυγραφία τῆς Θεσσαλονίκης» τὸ 1880⁶, ἐνῶ δὲ Π. Παπαγεωργίου, ποὺ τὴν ἐπισκέφτηκε πρὶν ἀπὸ τὴν πυρκαϊά ἔγραψε μιὰ ἐκτενέστερη μελέτη γιὰ τὸ μνημεῖο καὶ τὴν ἱστορία του⁷.

Μετὰ τὴν καταστροφὴν τῆς τὸ 1890, οἱ Ἑλληνες ὑποχρεώθηκαν ν' ἀναζητήσουν καινούργια στέγη γιὰ τὴν ἔδρα τῆς μητρόπολής τους. Προσωρινὰ τὴ μετέφεραν στὸν "Αγιο Νικόλαο τὸν Τρανό"⁸, κοντά στὴν πλατεία Δικαστηρίων. "Ωμως ἡ θέση της εἶχε πιὰ καθιερωθεῖ, καὶ ἔτσι μετὰ τὴν ἀποπεράτωσή του, τὸ 1914, δὲ ναός τοῦ Ἀγίου Γρηγορίου Παλαμᾶ ἔγινε ἡ μητρόπολη τῆς Θεσσαλονίκης.

3. Παράλληλα μὲ τὸ πρόβλημα τοῦ καθορισμοῦ τῆς χρονολογίας κατὰ

1. Τὴν περιγραφὴν τοῦ P. Lucas ἀναφέρει δὲ Ἀ. Βακαλόπουλος, 'Ιστορία τῆς Θεσσαλονίκης 315 π.Χ.-1912, Θεσσαλονίκη 1947, σ. 137.

2. B. K. A. Bakalopoulou, 'Η Μακεδονία στὰ 1715, «Μακεδονικά» 11(1971) 260-271.

3. Ἡ ἔκθεση τοῦ Souciet δημοσιεύτηκε στὸ τετράτομο ἔργο τοῦ M. Aimiré-Martin, Lettres édifiantes et curieuses concernant l'Asie, l'Afrique et l'Amérique avec quelques relations nouvelles des missions et des notes géographiques et historiques, Paris 1838, σ. 70-80 καὶ μελετήθηκε ἀπὸ τὴν A. Ξανθοπούλου-Kυριακού, Περιγραφὴ τῆς Θεσσαλονίκης στὰ 1734 ἀπὸ τὸν Père Jean-Baptiste Souciet, «Μακεδονικά» 8(1968) 185-205.

4. K. Δ. Μέρτζιου, δ.π., σ. 204-209.

5. Виктор Григорович, Очерк за пътешествие по европейска Турция, София 1978, σ. 88-89.

6. M. Χατζῆ Ἰωάννου, δ.π., σ. 96-97.

7. Π. Ν. Παπαγεωργίου, δ.π., σ. 56-62.

8. Στὴ θέση τοῦ σημερινοῦ φτωχικοῦ ναοῦ τοῦ Ἀγίου Νικολάου ὑπήρχε ἄλλος μεγαλύτερος, δὲ ὅποιος κάηκε στὴν πυρκαϊά τοῦ 1917, ΔΧΑΕ 5(1902)35.

τὴν δποία καθιερώθηκε ἡ παραθαλάσσια ἐκκλησία τοῦ Ἀγίου Δημητρίου ὡς μητρόπολη τῆς Θεσσαλονίκης προκύπτει καὶ τὸ σχετικὸ μὲ τὴ χρονολόγηση τῆς ἀνοικοδόμησής της.

Ο Π. Παπαγεωργίου πίστευε ὅτι ἡ ἐκκλησία ποὺ καταστράφηκε τὸ 1890 εἶχε κτιστεῖ στὸ τέλος τοῦ 17ου αἰώνα στὴ θέση κάποιας παλιότερης¹. Στὴν ἄποψη αὐτὴ εἶχε ὀδηγηθεῖ ἀπὸ τὴ χρονολογία 1699, Αὔγουστου 9, ποὺ ὑπῆρχε σὲ τοῖχο τῆς ἐκκλησίας. Πιὸ ἐπιφυλακτικὸς ὁ Μ. Χατζῆ Ιωάννου στὴν «Ἀστυγραφία» ἀναρωτιόταν ἀν ἡ ἐπιγραφὴ αὐτὴ φανέρωνε μετακόμιση τῆς ἔδρας τῆς μητρόπολης στὴν ἐκκλησία, οἰκοδόμηση, ἢ ἀπλὴ ἀνακαίνισή της². Νεώτερες ἔρευνες ἔφεραν στὸ φῶς ἓνα φιρμάνι τοῦ ἰεροδικείου Θεσσαλονίκης, γραμμένο στὴν Ἀδριανούπολη στὰ τέλη τοῦ μηνὸς Ζηλ Χετζέ 1110, δηλ. στὶς 29 Ιουνίου 1699, σύμφωνα μὲ τὸ ὄποιο δινόταν στοὺς χριστιανοὺς ἄδεια ἐπισκευῆς τῆς ἐκκλησίας³. Ἐτσι ἀποδείχτηκε ὅτι δ “Ἄγιος Δημήτριος δὲν κτίστηκε, ἀλλὰ ἐπισκευάστηκε μόνο τὸ καλοκαιρινὸν ἀντῆς τῆς χρονιᾶς.

Ἄξιοποιώντας τὶς πληροφορίες ποὺ μᾶς παρέχει τὸ φιρμάνι ὁ Γ. Θεοχαρίδης ἐξέφρασε τὴν ἄποψη ὅτι ἡ ἐκκλησία οἰκοδομήθηκε τὸ 1525 στὴ θέση προγενέστερης, ἡ ὁποία καταστράφηκε στὴν πυρκαϊὰ τοῦ 1510, μὲ σκοπὸν⁴ ἀντικαταστήσει τὴν παλιὰ μητρόπολη (τὴν Ἀγία Σοφία), ποὺ ἐκείνη τὴν ἐποχὴν εἶχε μετατραπεῖ σὲ τζαμί⁴. Ἐτσι συμφώνησε καὶ μὲ τὴν προφορικὴ παράδοση στὰ περισσότερα σημεῖα της.

Ὑπάρχουν ὅμως τρία στοιχεῖα ποὺ φαίνεται ὅτι ἀναιροῦν τὴν παραπάνω ἄποψη. Τὸ πρῶτο εἶναι τὸ γεγονός, ὅτι, ὅπως ἔχει ἀναφερθεῖ καὶ παραπάνω, ἡ Rotonda ἦταν μητρόπολη τῆς Θεσσαλονίκης κατὰ τὸν 16ο αἰώνα καὶ ὡς τὴν κατάσχεσή της ἀπὸ τοὺς Τούρκους τὸ 1590.

Τὸ δεύτερο εἶναι μιὰ πληροφορία ποὺ μᾶς δίνει ἡ παρακάτω φράση τοῦ φιρμανιοῦ ἡ ὁποία, μᾶλλον, δὲν ἔχει ἐρμηνευτεῖ σωστά: «... ἡ στέγη καὶ οἱ τοῖχοι τῆς ἀπὸ αὐτοκρατορικῆς ἔτι κατακτήσεως εἰς χεῖρας τῶν ραγιάδων καταλειφθείσης ἀρχαίας ἐκκλησίας των...». Ο Γ. Θεοχαρίδης ὑποστηρίζει πώς ἀπὸ αὐτὴν ὀδηγούματε στὸ συμπέρασμα ὅτι τὸ 1430 (τὸ ἔτος κατάληψης τῆς Θεσσαλονίκης ἀπὸ τοὺς Τούρκους) ὑπῆρχε κάποια ἐκκλησία στὴν ἴδια θέση, ἡ ὁποία ὅμως δὲν ἦταν αὐτὴ ποὺ κάηκε τὸ 1890. Γιατί, ἐπεξηγεῖ, δὲν εἶναι δυνατὸν ὁ βυζαντινὸς ναὸς τοῦ 1430 νὰ εἶναι ὁ ἴδιος μὲ

1. II. Παπαγεωργίου, δ.π., σ. 58.

2. Μ. Χατζῆ Ιωάννου, δ.π., σ. 97.

3. Τὸ πλῆρες κείμενο δημοσιεύτηκε ἀπὸ τὸν I. Βασιράβη λη, Ἰστορικὰ ἀρχεῖα Μακεδονίας. Α' Ἀρχεῖον Θεσσαλονίκης 1695-1912, Θεσσαλονίκη 1952, τ. 1, σ. 36-37.

4. Βλ. Γ. Ι. Θεοχαρίδης, δ.π., σ. 58-62, ὅπου καὶ πιὸ ἀναλυτικὰ ἡ θέση τοῦ συγγραφέα.

τὴν χαμηλὴ καὶ ταπεινὴ βασιλικὴ ποὺ μᾶς περιγράφει ὁ Παπαγεωργίου καὶ τὴν ὅποια ὁ Χατζῆ Ιωάννου θεωροῦσε νεώτερο κτίσμα¹. Ὡστόσο τὸ φιρμάνι χαρακτηρίζει τὴν ἐκκλησία ἀρχαία καὶ μᾶς πληροφορεῖ ὅτι παραχωρήθηκε ἀπὸ τοὺς Τούρκους στοὺς χριστιανοὺς κατὰ τὴν ἄλωση τῆς Θεσσαλονίκης. Φαίνεται, λοιπόν, ξεκάθαρα, ὅτι ἡ ὑπάρχουσα τὸ 1669 ἐκκλησία εἶχε κτιστεῖ πρὶν ἀπὸ τὸ 1430.

Σ' αὐτὸ τὸ τελευταῖο συνηγορεῖ καὶ ἔνα καινούργιο στοιχεῖο ποὺ ἀνακάλυψε ὁ Κ. Βακαλόπουλος. Πρόκειται γιὰ τὴν περιγραφὴ τῆς Θεσσαλονίκης ἀπὸ τὸν περιηγητὴ De la Croix τὸ 1679. Ἀναφερόμενος στὴ μητρόπολη ὁ Γάλλος γραμματέας λέγει πῶς «... ὁ "Ἄγιος Δημήτριος εἶναι ἡ μητρόπολη ποὺ ἔκτισε ὁ αὐτοκράτορας Ἀδρόνικος καὶ τὴν ἀφιέρωσε στὴν Παρθένο. Ἄλλα ἐπειδὴ ὁ Μουράτ Α' κατέλαβε τὴν παλιὰ μητρόπολη γιὰ νὰ τὴν μετατρέψῃ σὲ τζαμί, οἱ "Ἐλληνες πῆραν τὴν ἐκκλησία τῆς Παρθένου, τὴν ὅποιαν ἀφιέρωσαν στὸν "Άγιο Δημήτριο καὶ αὐτὴν ἔκαμαν μητρόπολή τους...»².

"Αν καὶ οἱ πληροφορίες τοῦ De la Croix δὲν ἀποδεικνύονται ὅλες ἀκριβεῖς³, μποροῦμε νὰ δεχτοῦμε τὶς σχετικὲς μὲ τὴ χρονολόγηση τῆς ἐκκλησίας, γιατὶ διασταυρώνονται μὲ τὶς ἀντίστοιχες τοῦ φιρμανιοῦ.

'Απὸ τὰ παραπάνω, λοιπόν, γίνεται φανερὸ ὅτι ἡ ἐκκλησία ποὺ ἐπισκευάστηκε στὰ 1669 εἶναι τὸ ἴδιο μνημεῖο μ' αὐτὸ ποὺ μνημονεύεται στὶς πηγὲς ὅτι ὑπῆρχε κατὰ τὴν ἄλωση.

Πότε δόμως κτίστηκε; Στὸ σημεῖο αὐτὸ ἡ ἱστορία τῆς εἶναι ἀρκετὰ προβληματική. Κατὰ τὸν De la Croix οἰκοδομήθηκε ἀπὸ κάποιον αὐτοκράτορα Ἀνδρόνικο. Αὐτός, σύμφωνα μὲ τὴ γνώμη τοῦ Κ. Βακαλόπουλου⁴, μπορεῖ νὰ εἶναι ὁ Ἀνδρόνικος Β' Παλαιολόγος (1282-1328), ὁ ὅποιος ἐνδιαφέρθηκε γιὰ τὰ ἐκκλησιαστικὰ ζητήματα. Ὑπάρχουν πολλὲς πιθανότητες ἡ χρονολόγηση αὐτὴ νὰ εἶναι σωστή, γιατὶ στὰ τέλη τοῦ 13ου καὶ τὶς πρῶτες δεκαετίες τοῦ 14ου αἰώνα ἡ Θεσσαλονίκη ἄκμαζε πνευματικὰ καὶ καλλιτεχνικά⁵, τόσο ποὺ ἡ ἐποχὴ αὐτὴ νὰ θεωρεῖται ὁ «χρυσοῦς αἰώνας» τῆς πόλης.

1. Γ. I. Θεοχαρίδον, δ.π., σ. 60.

2. Βλ. Κ. Α. Βακαλόπον, δ.π., σ. 276-277.

3. Ἡ Θεσσαλονίκη καταλήφθηκε ἀπὸ τὸ σουλτάνο Μουράτ Χάν Β' τὸ 1430, ὁ ὅποιος μετέτρεψε σὲ τζαμί τὴν Ἀχειροποίητο (δὲν ἔταν μητρόπολη τότε) καὶ τὴ μονὴ τοῦ Τιμίου Προδρόμου, βλ. Γ. I. Θεοχαρίδον, 'Η μονὴ κ.λ., δ.π., σ. 1-3. Πρβλ. Α. Ε. Bakalopoulos, Zur Geschichte der Acheiropoietos und H. Paraskevikirche in Saloniki nach der Eroberung der Stadt durch die Türken im Jahre 1430, BZ 37(1937)372-375.

4. Κ. Α. Βακαλόπον, δ.π., σ. 270.

5. Τὴν ἐποχὴ αὐτὴ θεωρεῖται ὅτι κτίστηκαν οἱ ναοὶ τῶν Δώδεκα Ἀποστόλων, τῆς Ἀγίας Αικατερίνης, τοῦ Προφήτη Ἡλία καὶ τοῦ Ἅγιου Παντελεήμονα, ἐνῶ ζωγραφίστηκαν οἱ τοιχογραφίες τῆς ἐκκλησίας τοῦ Ἅγιου Νικολάου Ὁρφανοῦ, βλ. Χ. Μαυρο-

Φαίνεται ότι, άρχικά, ή έκκλησία ήταν άφιερωμένη στήν Παναγία και διτι, μόνο άργότερα, τιμήθηκε και στὸ δνομα τοῦ Ἀγίου Δημητρίου¹. Ἡ πληροφορία τοῦ De la Croix συμπίπτει μὲ τοῦ Γάλλου ἀββᾶ Belley στὰ 1772², ό διοιος λέγει «... ή μητροπολιτικὴ έκκλησία εἶναι άφιερωμένη εἰς τὴν Ἀγίαν Παρθένον, τὴν δνομαζομένην Παναγίαν...».

Μποροῦμε νὰ ύποθέσουμε ότι τὰ γεγονότα συνέβησαν κάπως ἔτσι: "Οταν ἡ παλαιοχριστιανικὴ βασιλικὴ τοῦ Ἀγίου Δημητρίου μετατράπηκε σὲ τζαμὶ (1491) οἱ χριστιανοὶ μετέφεραν τὴ λατρεία τοῦ Ἀγίου στήν έκκλησία τῆς μελέτης μας, ἡ διοία μέχρι τότε τιμόταν στὸ δνομα τῆς Παναγίας. Ἡ εἰδικὴ αὐτὴ προτίμηση δικαιολογεῖται ἀπὸ τὴ στενὴ σύνδεση τῶν δύο λατρειῶν στὴ Θεσσαλονίκη. Ἡ Μητέρα τοῦ Χριστοῦ και ὁ μεγαλομάρτυρας θεωροῦνταν προστάτες τῆς πόλης και πολλὲς φορὲς συνεορτάζονταν³. Ἀπὸ τότε ἡ έκκλησία ἔφερε και τὰ δύο δνόματα, σιγὰ σιγὰ δμως ἐπεκράτησε αὐτὸ τοῦ Ἀγίου Δημητρίου μὲ τὸ διοίο και ἔγινε γνωστὴ τελικά.

4. Γιὰ νὰ γνωρίσουμε τώρα τὴ μορφὴ ποὺ εἶχε ἡ έκκλησία κατὰ τὴν ἀνοικοδόμησή της, εἶναι ἀπαραίτητο νὰ ἔξετάσουμε ἀν ἔγιναν ἀλλαγὲς και ποιὲς κατὰ τὴν ἐπισκευὴ τοῦ 1699. Ἀποκλειστικὴ πηγὴ εἶναι τὸ φιρμάνι τοῦ ἰεροδικείου Θεσσαλονίκης ποὺ ἀναφέρθηκε παραπάνω⁴.

Αὐτὸ μᾶς περιγράφει τὴν πολὺ ἀσχημη κατάσταση τοῦ κτίσματος στὰ τέλη τοῦ 17ου αἰώνα «... ή στέγη και οἱ τοῖχοι τῆς... έκκλησίας διὰ τῆς παρελεύσεως τοῦ χρόνου (και ὅχι ἀπὸ ἄλλη αἰτία ὅπως εἶχε ὑποστηριχτεῖ παλιότερα) ἥρχισαν νὰ καταστρέφονται και νὰ καταρρέουν...». Γι’ αὐτὸ ἔγινε και ἀπὸ τὸ ἰεροδικεῖο αὐτοψία κατὰ τὴν διοία διαπιστώθηκε ότι «... πράγματι ή στέγη και οἱ τοῖχοι αὐτῆς εἶναι ἐτοιμόρροποι και χρήζουν ἐπισκευῆς...». Ἔτσι δόθηκε ἀδεια ἐπισκευῆς «... εἰς βαθμὸν ἐπιτρεπόμενον ὑπὸ τοῦ ἰεροῦ δικαίου χωρὶς νὰ μεταβληθῇ ὁ παλαιὸς ρυθμός: νὰ

π ο ύ λ ο υ -Τ σ ι ο ύ μ η, 'Ο "Αγιος Νικόλαος ὁ Ὁρφανός, Θεσσαλονίκη 1970, σ. 7-10 και N. Νικονάν ο υ, Οι "Αγιοι Ἀπόστολοι Θεσσαλονίκης, Θεσσαλονίκη 1972, σ. 11-15, και Μνημεῖα τῆς Θεσσαλονίκης, Θεσσαλονίκη 1970, σ. 47-58.

1. 'Ο Χατζῆ Ιωάννου πρὶν ἀπὸ ἕνα αἰώνα ἔξεφρασε τὴν ἴδια γνώμη, βλ. M. X α τ ζ Η 'Ιωάννον, ὁ.π., σ. 277.

2. K. Δ. Μέρτζιον, ὁ.π., σ. 207-208,

3. Σήμερα εἶναι ἀπόλυτα βέβαιο ότι στήν Ἀχειροποίητο τελοῦνταν λατρεία και τοῦ Ἀγίου Δημητρίου, βλ. A. Ξυγγόπολον, Αἱ περὶ τοῦ ναοῦ τῆς Ἀχειροποίητου εἰδήσεις τοῦ Κωνσταντίνου Ἀρμενοπούλου. Τόμος Κωνσταντίνου Ἀρμενοπούλου, Θεσσαλονίκη 1952, σ. 20-25. Ἐπίσης γιὰ τὴ λατρεία τοῦ Ἀγίου Δημητρίου και τῆς Παναγίας στὴ Θεσσαλονίκη, βλ. 'Α δ. 'Α δαμαντίον, 'Η βιζαντινὴ Θεσσαλονίκη, Ἀθῆναι 1914, σ. 120-121, και O. Tafrai, ὁ.π., σ. 161-162.

4. I. Βασδραβέλλη, ὁ.π., σ. 36-37.

μὴ γίνη εὕρυνσις καὶ ὑψωσις αὐτῆς, ἀλλὰ νὰ προσέξητε, ἵνα μὴ μὲ τὴν πρόφασιν τῆς ἐπισκευῆς παραβιασθῇ ὁ ἀρχαῖος αὐτῆς ρυθμός...».

’Απὸ νεώτερες περιγραφές γνωρίζουμε ὅτι ὁ ”Αγιος Δημήτριος” ἦταν τρίκλιτη βασιλική. Καὶ ἐπειδὴ, σύμφωνα μὲ τὸ νόμο κατὰ τὴν ἐπισκευὴν τοῦ 1699 ὁ τύπος τοῦ μνημείου δὲν εἶχε ἀλλοιωθεῖ, ὁδηγούμαστε στὸ συμπέρασμα ὅτι καὶ ἡ ἀρχικὴ ἐκκλησία ἦταν τρίκλιτη βασιλική. Δὲν μᾶς εἰναι δῆμος γνωστὸ μέχρι ποιοῦ ἀκριβῶς σημείου ἔφτασε ἡ ἔκταση τῶν ἐπισκευῶν τῆς ἀρχικῆς βασιλικῆς, ποιὰ τμῆματά της ἀντικαταστάθηκαν καὶ οἰκοδομήθηκαν ἀπὸ τὴν ἀρχὴν καὶ ποιὰ μόνο ἐπισκευάστηκαν. Τὸ πιθανότερο εἶναι ὅτι ἀνοικοδομήθηκαν οἱ τοῖχοι καὶ ἡ στέγη πού, ἐξάλλου, ἦταν ἐτοιμόρροποι.

Οἱ ἐργασίες πρέπει νὰ ἔγιναν μὲ μεγάλη βιασύνη — φαίνεται ὅτι ἔνα σημαντικὸ μέρος τους τέλειωσε μέσα σὲ χρονικὸ διάστημα μόλις σαράντα ἡμερῶν (29 Ιουνίου - 9 Αὐγούστου). Αὐτὸ μπορεῖ νὰ ἔξηγηθεῖ ἢν λάβουμε ὑπόψη μας τοὺς αὐστηροὺς νόμους γιὰ τὴν ἐπισκευὴ καὶ τὴν οἰκοδόμηση τῶν ἐκκλησιῶν ποὺ ἵσχουν στὴν περίοδο τῆς τουρκοκρατίας¹. Καὶ ἵσως σ' αὐτὸ τὸ τελευταῖο, καθὼς καὶ στὴν κακὴ οἰκονομικὴ κατάσταση τῶν χριστιανῶν² καὶ στὴν οἰκονομικὴ δυσπραγία τῆς μητρόπολης Θεσσαλονίκης³ νὰ δοφείλεται τὸ μικρὸ ὑψος καὶ ἡ πρόχειρη κατασκευὴ μὲ εὐτελὴ ὄντικὰ τῆς ἐκκλησίας ποὺ κάηκε τὸ 1890. Τὰ δὲ ἀρχιτεκτονικὰ κοσμήματα, ποὺ δηναρίους ἀναφέρει ὁ Παπαγεωργίου, ἦταν ἐνσωματωμένα στοὺς τοίχους⁴, πιθανὸν νὰ προέρχονταν ἀπὸ τὴν ἀρχικὴ βασιλικὴ, πιθανὸν δῆμος νὰ συγκεν-

1. Ἡ διαδικασία γιὰ τὴν ἔκδοση ἄδειας ἐπισκευῆς ἡ οἰκοδόμησης ἐκκλησίας ἦταν ἔξαιρετικὰ περίπλοκη. Ἐκτὸς αὐτοῦ, σὲ πολλὲς περιπτώσεις οἱ Τούρκοι ὑποχρέωνταν τοὺς χριστιανοὺς νὰ τελειώσουν τὶς σχετικὲς ἐργασίες σὲ πολὺ μικρὸ χρονικὸ διάστημα. Υπάρχει παράδειγμα ἐκκλησίας ποὺ κτίστηκε ἐξ δλοκλήρου σὲ 40 ἡμέρες. Βλ. A. Orlaondo, *L'architecture religieuse en Grèce pendant la domination turque*, «L' Hellénisme Contemporain», 1953, σ. 180. Ἔνα ἄλλο παράδειγμα, ποὺ μᾶς ἀναφέρει ὁ Souciel εἶναι ἡ ἐκκλησία τῆς Bienheureuse Vierge (πιθανὸν ἡ Μεγάλη Παναγία), ἡ δποία κτίστηκε τὴν Ἰδια ἐποχὴ σὲ ἐλάχιστο χρονικὸ διάστημα μὲ τὴ συνδρομὴ δλων τῶν πιστῶν, βλ. M. Attié - Martini, σ. p., σ. 76.

2. Μετὰ τὴν κατάληψη τῆς Θεσσαλονίκης, τὸ ἐμπόριο, μιὰ ἀπὸ τὶς κύριες οἰκονομικὲς λειτουργίες τῆς πόλης, εἶχε πέσει σὲ μαρασμό. Αὐτὸ σὲ συνδυασμὸ μὲ τὴν αὐστηρὴ φορολογία, εἶχε σὰν ἀποτέλεσμα τὴν πτώχευση τῶν Ἕλλήνων τῆς Θεσσαλονίκης. Μόνον μετὰ τὶς ἀρχές τοῦ 18ου αἰώνα, ὅποτε ἀρχισε νὰ ἀκμάζει τὸ ἐμπόριο, καλυτέρεψε ἡ οἰκονομικὴ τους κατάσταση. Βλ. A. Bakalopoulou, *Ιστορία τῆς Μακεδονίας, 1354-1833*, Θεσσαλονίκη 1969, σ. 269-284. Καὶ K. Moskow, *Θεσσαλονίκη 1700-1912*, Τομὴ τῆς μεταπρατικῆς πόλης, Θεσσαλονίκη 1974, σ. 32-35.

3. Περισσότερες πληροφορίες γιὰ τὴν οἰκονομικὴ δυσπραγία τῆς ἐλληνικῆς κοινότητας καὶ τῆς μητρόπολης Θεσσαλονίκης μᾶς δίδει δ. Γ. Στογιόγλου, *Ἡ ἐν Θεσσαλονίκῃ πατριαρχικὴ μονὴ τῶν Βλατάδων, Θεσσαλονίκη 1971*, σ. 220-222.

4. Π. N. Παπαγεωργίου, σ. p.

τρώθηκαν και ἀπὸ ἄλλα μέρη τῆς πόλης μὲ σκοπὸν νὰ ἐπισπεύσουν και νὰ διευκολύνουν τὶς ἐργασίες.

Μποροῦμε νὰ ὑποθέσουμε ἀκόμη ὅτι ὁ ναὸς εἶχε φωταγωγό, ὁ ὄποιος κατὰ τὴν ἐπισκευὴν καταργήθηκε και ἀντικαταστάθηκε ἀπὸ ἔνιαία στέγη ποὺ κάλυπτε και τὰ τρία κλίτη. Ὑπάρχουν πολλὰ παραδείγματα ἐκκλησιῶν στὶς δόποις ἀντικαταστάθηκαν ὁ τροῦλος, ὁ θόλος ἢ ὁ φωταγωγὸς μὲ ξύλινη στέγη σὲ ἐπισκευὴν τους στὴν περίοδο τῆς τουρκοκρατίας¹. Γιὰ τοὺς παραπάνω ἵσως λόγους ἡ παραθαλάσσια ἐκκλησία τοῦ Ἀγίου Δημητρίου πῆρε τελικὰ μορφὴν νεώτερου κτίσματος.

Τὴν ἐποχὴν αὐτὴν μητροπολίτης Θεσσαλονίκης ἦταν ὁ δραστήριος και φιλόδοξος Ἰγνάτιος ἀπὸ τὴν Λέσβο (1691-1723), ὁ ὄποιος συνέδεσε τὸ ὅνομά του μὲ τὴν διευθέτηση πολλῶν ἐκκλησιαστικῶν ζητημάτων². Φαίνεται ὅτι αὐτὸς φρόντισε γιὰ τὴν ἐπισκευὴν τῆς ἐκκλησίας, ἐνῶ εἶναι σίγουρο ὅτι χρηματοδότησε ἔνα μέρος τοῦ ἐσωτερικοῦ διάκοσμου ποὺ τελείωσε μερικὰ χρόνια ἀργότερα, τὸ 1705. Αὐτὸς δείχνει ἡ ἐπιγραφὴ ποῦ ὑπῆρχε σ' ἔνα ἀπὸ τὰ καθίσματα τοῦ νάρθηκα «Σωτηρίῳ ἔτει ἀψε (1705) Σεπτεμβρίου 1β'. Ἀνοικοδομήθηκαν τὰ παρόντα δι' ἔξόδου τοῦ παναγιωτάτου μητροπολίτου Θεσσαλονίκης κυρίου Ἰγνατίου. Ἐκ νήσου Λέσβου. Ἄλλαι μὲν βουλαὶ ἀνθρώπων ἄλλα δὲ θεὸς κελεύει»³.

Στὸ χρονικὸ διάστημα ποὺ μεσολάβησε ἀπὸ τὴν ἐπισκευὴν τοῦ 1699 ὧς τὴν πυρκαϊὰ τοῦ 1890 δὲν ἀναφέρονται ἄλλες μεταβολές στὴν ἐκκλησία και στὴ μορφὴ τῆς. Φαίνεται, δηλαδή, ὅτι μὲ τὴ μορφὴ ποὺ ἀπέκτησε κατὰ τὴν ἐπισκευὴν τοῦ 1699 τὴ γνώρισε ὁ Π. Παπαγεωργίου και ὁ Μ. Χατζῆ Ιωάννου.

Ἀνακεφαλαιώνοντας τὰ παραπάνω δεχόμαστε ὅτι: Στὴ θέση ὅπου σήμερα βρίσκεται ὁ ναὸς τοῦ Ἀγίου Γρηγορίου Παλαμᾶ εἶχε κτιστεῖ, πιθανῶς στὰ τέλη τοῦ 13ου ἢ στὶς ἀρχές τοῦ 14ου αἰώνα, τρίκλιτη βασιλικὴ ἐκκλησία ἀφιερωμένη στὴν Παναγία. Ἡ ἐκκλησία αὐτὴ μετὰ τὴ μετατροπὴ τῆς γνωστῆς παλαιοχριστιανικῆς βασιλικῆς τοῦ Ἀγίου Δημητρίου σὲ τζα-

1. Πρόχειρα ἀναφέρω τὸ παράδειγμα τοῦ ναοῦ Ἀγίας Τριάδος Δίβρης, ὅπου ὁ τροῦλος και ὁ θόλος τῆς βόρειας κεραίας ἀντικαταστάθηκαν μὲ ξύλινες στέγες μετὰ τὴν κατάρρευσή τους, X. Μ π ο ὁ ρ α, Ἡ ἐκκλησιαστικὴ ἀρχιτεκτονικὴ στὴν Ἑλλάδα μετὰ τὴν ἄλωση (1453-1821), «Ἀρχιτεκτονικὰ θέματα» 3(1969)165.

2. Περισσότερες πληροφορίες γιὰ τὴν προσωπικότητα τοῦ μητροπολίτη Ἰγνατίου μᾶς δίνει ὁ Α. Λέτσας, Ἰστορία τῆς Θεσσαλονίκης, Θεσσαλονίκη 1963, τ. 2, σ. 147-149.

3. Ἡ ἐπιγραφὴ διαβάστηκε ἀπὸ τὸν τουρκομάθη και ἴστοριοδίφη πρόξενο τῆς Γερμανίας στὴ Θεσσαλονίκη J. B. Mordtmann και πρωτοδημοσιεύτηκε ἀπὸ τὸν Μυρσίνην Διάφορα περὶ Θεσσαλονίκης σημειώματα, «Ο ἐν Κων/πόλει Ἑλληνικὸς Φιλολογικὸς Σύλλογος» 27(1899-1900)383. Ἐπίσης Μ. Χατζῆ Ιωάννου, δ.π., σ. 97.

μὶ (1491) τιμήθηκε καὶ στὸ ὄνομα τοῦ μεγαλομάρτυρα, ἐνῶ μετὰ τὴ μετατροπὴ καὶ τῆς Rotonda σὲ τζαμὶ (1590) καθιερώθηκε ὡς μητρόπολη τῆς Θεσσαλονίκης. Καὶ ἐπειδὴ στὰ τέλη τοῦ 17ου αἰώνα εἶχε ἀρχίσει νὰ καταρρέει, ἔγιναν πρόχειρες καὶ βιαστικὲς ἐπισκευὲς σὲ μεγάλη ἔκταση, κατὰ τὶς ὁποῖες τὸ μνημεῖο πήρε τὴ μορφὴ ποὺ μᾶς περιγράφουν οἱ ιστορικοὶ τοῦ 19ου αἰώνα.

Πρὶν ἀπὸ τὴν πυρκαϊὰ τοῦ 1890 ἡ ἐκκλησία, τρισυπόστατη, τιμόταν στὸ ὄνομα τοῦ Ἅγιου Δημητρίου, τοῦ Ἅγιου Γρηγορίου Παλαμᾶ καὶ τῆς Ἅγίας Θεοδώρας¹.

5. Γιὰ τὴν περιγραφὴ τῆς μορφῆς ποὺ εἶχε ἡ ἐκκλησία πρὶν ἀπὸ τὴν πυρκαϊὰ τοῦ 1890, ίδιαίτερα διαφωτιστικὸ εἶναι τὸ κείμενο τοῦ Π. Παπαγεωργίου². Μὲ τὴν περιγραφὴ του συμφωνεῖ στὰ περισσότερα σημεῖα καὶ ἡ ἀντίστοιχη τοῦ ἱεραποστόλου Jean-Baptiste Souciet ποὺ γράφτηκε ἐνάμισυ αἰώνα νωρίτερα³. Ἀπὸ αὐτές προκύπτει πὼς ὁ παραθαλάσσιος Ἅγιος Δημήτριος ἦταν μιὰ τρίκλιτη ἔυλόστεγη βασιλικὴ ποὺ εἶχε πολλὰ κοινὰ χαρακτηριστικὰ μὲ τὶς μεταβυζαντινὲς βασιλικὲς ποὺ κτίστηκαν στὴν Ἑλλάδα στὴν περίοδο τῆς τουρκοκρατίας καὶ οἱ ὅποιες ἀποτελοῦσαν τὸν ἀντιπροσωπευτικὸ τύπο κτηρίου γιὰ τὶς μεγαλύτερες ἐκκλησίες τῆς ἐποχῆς⁴. Δὲν θὰ ἦταν λοιπὸν σφάλμα ἄν, γιὰ νὰ συμπληρώσουμε τὴν εἰκόνα τῆς ἐκκλησίας στὰ σημεῖα ἐκεῖνα ποὺ οἱ περιγραφές ἀφήνουν ἀδιευκρίνιστα, ἀνατρέχαμε στὸν τύπο αὐτὸν τῆς ἐκκλησίας καὶ ἔτσι προβαίναμε στὴν ἀναπαράστασή της.

‘Η παλιὰ μητρόπολη τῆς Θεσσαλονίκης ἦταν μιὰ τρίκλιτη βασιλικὴ μὲ μεγάλες ἑσωτερικὲς διαστάσεις καὶ μικρὸ ὑψος⁵. Σύμφωνα μὲ τὸν Souciet⁶ καὶ τὸν Χατζῆ Ἰωάννου⁷ τὸ ἑσωτερικό, ὅπως συνήθως, ἀποτελοῦνταν ἀπὸ τὸ νάρθηκα, τὸν κυρίως ναὸ καὶ τὸ ἱερὸ βῆμα, ἐνῶ σύμφωνα μὲ τὸν Πα-

1. M. Χατζῆ ‘Ιωάννος, ὁ.π., σ. 96.

2. Π. Ν. Παπαγεωργίου, Θεσσαλονίκης ιστορικὰ καὶ ἀρχαιολογικὰ «Μακεδονικὸν Ἡμερολόγιον Παμμακεδονικοῦ Συλλόγου» 5(1912)56-63.

3. M. Aimé - Martin, ὁ.π., σ. 75-76.

4. A. Χατζῆ δάκη, Ἀρχιτεκτονική, Ἰστορία τοῦ Ἑλληνισμοῦ, τ. 11ος (‘Ο Ἑλληνισμὸς ὑπὸ ἔνη κυριαρχίᾳ, περίοδος, 1609-1821, σ. 266-269, A. Orlan dos, Ein Spätbyzantinischer Hallenkirchen Typus Nordgriechenlands, JÖB 21(1972)209-223, τοῦ ἰδίου, L’architecture religieuse..., ὁ.π., σ. 179-186, καὶ X. Mpoura, ὁ.π., σ. 664-672.

5. «... μακρὸς μὲν καὶ εὐρὺς, χαμηλὸς δὲ καὶ ταπεινός...» (Π. Ν. Παπαγεωργίου, ὁ.π., σ. 58), «... c'est un grand vaisseau...» (M. Aimé - Martin, ὁ.π., σ. 75).

6. «... partagé en une nef, deux ailes, et le sanctuaire, sans parler du vestibule...» (M. Aimé - Martin, ὁ.π., σ. 75).

7. M. Χατζῆ ‘Ιωάννος, ὁ.π., σ. 97.

παγεωργίου ύπηρχε καὶ ἔξωνάρθηκας¹. Μὲ τὸ ζήτημα δμως αὐτὸ θὰ ἀσχοληθοῦμε παρακάτω.

Ο κυρίως ναὸς χωριζόταν μὲ δύο σειρὲς ἀπὸ ξύλινους κίονες² σὲ τρία ἄνισα κλίτη, ἀπὸ τὰ ὁποῖα τὸ μεσαῖο ἦταν τὸ πλατύτερο³. Τὸ τέμπλο ψηλό, ξυλόγλυπτο παραπέτασμα⁴, χώριζε τὸ ἵερὸ ἀπὸ τὸν κυρίως ναὸ σ' ὅλο τὸ πλάτος τῆς ἐκκλησίας. "Οπως φαίνεται, ὁ ναὸς εἶχε τριμερὲς ἵερὸ ἀποτελούμενο ἀπὸ τὴν πρόθεση, τὸ κυρίως ἵερὸ καὶ τὸ διακονικό. Κάτω ἀπὸ τὴν πρόθεση⁵ ύπηρχε ύπόγειος χῶρος μὲ θολωτὴ δροφὴ στὸν διποῖο φυλάγονταν ἀρχαῖα χειρόγραφα⁶. Εἶναι δυνατὸ νὰ ὑποτεθεῖ ὅτι ἡ κρύπτη ποὺ πρόσφατα ἀνακαλύψθηκε κάτω ἀπὸ τὸ ἵερὸ τοῦ ναοῦ τοῦ Ἀγίου Γρηγορίου Παλαμᾶ⁷ ἀποτελεῖ ἀνάμνηση τοῦ χώρου αὐτοῦ ἢ ἀκόμη ὅτι τμῆμα τῆς παλιᾶς αὐτῆς θολωτῆς κατασκευῆς ἐνσωματώθηκε στὴν κρύπτη κατὰ τὴν ἀνοικοδόμηση τοῦ σημερινοῦ μητροπολιτικοῦ ναοῦ. Ἡ ἀποψη αὐτὴ στηρίζεται σὲ μαρτυρία τοῦ Α. Βακαλοπούλου, ὅτι ὁρισμένα τμήματα τῆς κρύπτης ἀνήκουν σὲ προγενέστερες οἰκοδομικὲς φάσεις ἀπὸ τὰ ύπόλοιπα ποὺ εἶναι φανερὸ ὅτι κατασκευάστηκαν μετὰ τὸ 1890.

Ο Souciet ἀναφέρει ὅτι πάνω ἀπὸ τὸ ἔνα πλευρικὸ κλίτος ύπηρχε γυναικωνίτης, τὸν διποῖο περιγράφει σὰν ἔνα εἶδος ἐσωτερικοῦ ἔξωστη⁸. Ο Π. Παπαγεωργίου κάνει λόγο γιὰ βόρειο γυναικωνίτη, δύπου ύπηρχε εἰκόνα τῆς Θεοτόκου⁹ χωρὶς νὰ διευκρινίζει ἀν ύπηρχε καὶ ἄλλος πάνω ἀπὸ τὸ νότιο κλίτος ἢ τὸ νάρθηκα. Μποροῦμε νὰ δεχτοῦμε πώς ύπηρχε καὶ στὶς πλευ-

1. «... ἐν τῷ ἔξωνάρθηκι τοῦ ναοῦ ...» (Π. Ν. Π α π α γ ε ω ρ γ i o u, ὁ.π., σ. 62).

2. «... ἐπὶ τῶν ξυλίνων κιόνων ἀνηρτημέναι ...» (Π. Ν. Π α π α γ ε ω ρ γ i o u, ὁ.π., σ. 58).

3. «... une nef, deux ailes...» (Μ. A i m é - M a r t i n, ὁ.π., σ. 75).

4. «... le sanctuaire est fermé par une haute cloison de bois sculpté ...» (Μ. A i m é - M a r t i n, ὁ.π., σ. 75).

5. «... ἐν τῇ βορείᾳ πτέρυγι τοῦ ἀγίου Βήματος...» (Π. Ν. Π α π α γ ε ω ρ γ i o u, ὁ.π., σ. 61).

6. «... ἐν ύπογειῷ θόλῳ....» βλ. αὐτόθι, σ. 61. Τὸ 1870 ὁ Πατριάρχης Ἰωακεῖμ Γ' μετέφερε τὰ χειρόγραφα στὴ βιβλιοθήκη τοῦ τότε γυμνασίου Θεσσαλονίκης.

7. Ἡ κρύπτη ἀνακαλύψθηκε κατὰ τὶς ἐργασίες ἐπισκευῆς τῶν ζημιῶν τοῦ ναοῦ τοῦ Ἀγίου Γρηγορίου Παλαμᾶ ἀπὸ τοὺς σεισμοὺς τὸ Μάρτιο τοῦ 1979, ἐφημερίς «Μακεδονία» 1993/28-3-1979.

8. «... Sur une des ailes est une galerie pour les femmes...» (Μ. A i m é - M a r t i n, ὁ.π., σ. 75). Στὰ γαλλικὰ ἡ λέξη galerie ὑποδηλώνει τὸ μακρόστενο χῶρο, τὸ διάδρομο ποὺ ἐνώνει τὰ διαμερίσματα ἐνὸς ἀνακτόρου ἢ ἐνὸς ξενοδοχείου κ.λ. καὶ χρησιμοποιεῖται γιὰ γιορτὲς καὶ δεξιώσεις. Ἀλλὰ ὑποδηλώνει καὶ τὸν ύπερυψωμένο ἔξωστη ἐνὸς θεάτρου. Πιστεύουμε ὅτι μὲ αὐτὴ τὴν τελευταία ἔννοια τὴ χρησιμοποιεῖ καὶ ὁ Souciet, βλ. Dictionnaire d'art et d'archéologie, Larouss-Paris, 1930, σ. 214.

9. «... ἐν τῇ βορείᾳ γυναικωνίτιδι...» (Π. Ν. Π α π α γ ε ω ρ γ i o u, ὁ.π., σ. 59).

ρές αύτές, γιατί πολὺ σπάνια συναντοῦμε τρίκλιτες βασιλικές μὲ γυναικωνίτη πάνω ἀπὸ τὸ ἔνα μόνο κλίτος. Τουναντίον, ὁ γυναικωνίτης τῶν μεταβυζαντινῶν βασιλικῶν τῆς Θεσσαλονίκης διαμορφώνεται σὲ σχῆμα Π καὶ ἐκτείνεται σὲ μεγάλο μῆκος τῶν πλευρικῶν κλιτῶν, χωρὶς νὰ καταλαμβάνει ὅλο τὸ πλάτος τους¹. Ἡ μορφὴ αὐτὴ (ποὺ δὲν ἀπαντᾶται στὶς βασιλικές τῆς ὑπόλοιπης Μακεδονίας)² πιθανῶς ὀφείλεται στὴν ὑπαρξὴ τῶν παλαιοχριστιανικῶν βασιλικῶν ποὺ χρησίμευαν σὰν πρότυπο.

Ἡ ὑπαρξὴ τοῦ νάρθηκα διαχωρίζει τὸν "Αγιο Δημήτριο ἀπὸ τὶς ἄλλες μεταβυζαντινὲς ἐκκλησίες τῆς Θεσσαλονίκης, γιατὶ σ' αὐτὲς ἡ εἰσοδος γίνεται κατευθείαν στὸν κυρίως ναὸ χωρὶς τὴν παρεμβολὴν νάρθηκα.

Ο Παπαγεωργίου μᾶς πληροφορεῖ ὅτι ἡ ἐκκλησία εἶχε ἐξωνάρθηκα, χωρὶς ὅμως νὰ ἀναφέρει ἂν εἶχε ἢ δχι νάρθηκα. Δημιουργεῖται, ἔτσι, τὸ πρόβλημα ἂν ὁ ἐξωνάρθηκας τοῦ Παπαγεωργίου εἴναι ὁ χῶρος τὸν ὁποῖο ὁ Souciel καὶ ὁ Χατζῆ Ιωάννου δνομιάζουν νάρθηκα. Πιθανότατα δχι, γιατὶ ὁ γνωστὸς φιλόλογος φαίνεται νὰ ξέρει τὴ διαφορὰ τῶν δύο δρων. Σὲ κείμενό του, ποὺ ἀναφέρεται στὸ μικρὸν ναὸ τοῦ "Αγίου Νικολάου, ὁ ὁποῖος ὑπῆρχε στὴ θέση τῶν σημερινῶν γραφείων τῆς μητρόπολης, μιλάει γιὰ ἐσωνάρθηκα³.

Δὲν γνωρίζουμε τὴ μορφὴ αὐτοῦ τοῦ ἐξωνάρθηκα. Ισως ὁ Παπαγεωργίου νὰ ἔννοει κάποιον κλειστὸ χῶρο ποὺ ἔμπαζε στὸ νάρθηκα ὅπως συνέβαινε σὲ πολλὲς βυζαντινὲς ἐκκλησίες. Στὴν περίπτωση αὐτὴ μποροῦμε νὰ ὑποθέσουμε ὅτι ἡ ἀρχικὴ βασιλικὴ εἶχε ἐξωνάρθηκα ὁ ὁποῖος διατηρήθηκε κατὰ τὴν ἐπισκευὴ τοῦ 1699⁴. Ισως ὅμως καὶ νὰ ἔννοει τὴν ἀνοιχτὴ στοὰ (χαριάτι) ποὺ περιέβαλλε τὶς μεταβυζαντινὲς ἐκκλησίες σὲ μιά, δύο ἢ τρεῖς πλευρές τους καὶ ποὺ χρησίμευε γιὰ τὴν προστασία, ἀπὸ τὶς καιρικὲς συνθῆκες, τῶν πιστῶν ποὺ μαζεύονταν στὶς μεγάλες γιορτὲς καὶ στὸ πανηγύρι τοῦ ναοῦ⁵.

1. Σὰν παράδειγμα ἀναφέρουμε τὸν "Αγιο Αθανάσιο καὶ τὴν Υπαπαντὴ, βλ. Μ. Καμπούρη - Βαμβούκον, 'Ο Αγιος Αθανάσιος Θεσσαλονίκης. Ἐκκλησίες στὴν Ελλάδα μετά τὴν Αλωση. Ἐκδοση Εθνικοῦ Μετσοβίου Πολυτεχνείου, Σπουδαστήριο Ιστορίας τῆς Αρχιτεκτονικῆς, Αθήνα 1980, σ. 33-47.

2. Στὶς ἐκκλησίες τῶν νομῶν Πέλλης καὶ Φλωρίνης, τὶς ὁποῖες μελέτησε ὁ Ν. Μουτσόπουλος, δι γυναικωνίτης βρίσκεται συνήθως πάνω ἀπὸ τὸ νάρθηκα. Μόνο σπανιότερα ὁ γυναικωνίτης προεξέχει λίγο, εἰσχωρεῖ στὰ πλάγια κλίτη καὶ δημιουργεῖ σὲ κάτοψη Π, βλ. Ν. Μουτσόπουλον, Οἱ ἐκκλησίες τοῦ νομοῦ Πέλλης, Θεσσαλονίκη 1973, σ. 85-86, τοῦ αὐτοῦ, Ἐκκλησίες τοῦ νομοῦ Φλωρίνης, Θεσσαλονίκη 1964, σ. 74.

3. Π. Ν. Παπαγεωργίου, δ.π., σ. 70.

4. Σύμφωνα μὲ τὸ φιρμάνι ἡ ἐπισκευὴ τῆς ἐκκλησίας ἐπιτράπηκε μὲ τὸν ὄρο νὰ μὴ γίνει παραβίαση τοῦ παλιοῦ ρυθμοῦ της, βλ. παραπάνω στὸ κείμενο σ. 183.

5. Ἀφετηρία τῆς στοᾶς ὑπῆρχε περισσότερο τὸ χαριάτι καὶ λιγότερο τὸ βυζαντινὸ «ξέμπολο», Μ. Χατζηδάκη, δ.π., σ. 268.

Στὸν ἔξωνάρθηκα βρίσκονταν «πολλοὶ καὶ πυκνοὶ» τάφοι ἀρχιερέων, ὅπως τοῦ μητροπολίτη Ἰγνατίου, οἱ ἐπιτύμβιες πλάκες τῶν ὁποίων ἔφεραν ἐπιγράμματα¹. Ὁ περιηγητής Paul Lucas (1706) ἀναφέρει τὸν τάφο τοῦ Εὐτυχοῦς², τοῦ γνωστοῦ αἵρεσιάρχη καὶ ἰδρυτὴ τοῦ μονοφυσιτισμοῦ, χωρὶς ὅμως νὰ προσδιορίζει τὴν ἀκριβὴ θέση του στὸ ναό. Τὴν ὑπαρξὴν τοῦ τάφου αὐτοῦ ἀμφισβητεῖ ὁ Μ. Χατζῆς Ἰωάννου ἀναρωτώμενος πῶς ἦταν δυνατὸν ὁ ἡμιαρειανὸς Εὐτυχῆς νὰ ταφεῖ σὲ δρθόδοξη ἐκκλησίᾳ³.

Ο Ἀγιος Δημήτριος εἶχε, τουλάχιστον, μία εἰσοδο ποὺ βρισκόταν στὴ νότια ὅψη καὶ πρὸς τὸ μέρος τῆς δυτικῆς⁴. Ο Π. Παπαγεωργίου ἀφήνει νὰ ἐννοηθεῖ πῶς εἶχε καὶ ἄλλη ἥ ἄλλες. Ὁ πωσδήποτε πρέπει νὰ ὑπῆρχε μία στὴ δυτικὴ ὅψη, ὅπως ἄλλωστε εἶναι ὁ κανόνας γιὰ ὅλες τὶς ἐκκλησίες.

Τὸ ἐσωτερικὸ φωτιζόταν μὲ δώδεκα μικροῦ μεγέθους παράθυρα, ἔξι στὴ βόρεια ὅψη καὶ ἔξι στὴ νότια, τοποθετημένα ψηλά, πολὺ κοντά στὴν ἀπόληξη τῆς στέγης⁵. Τὸ φῶς ποὺ ἔδιναν ἦταν ἀμυδρό, πράγμα ποὺ εἶχε σὰν ἀποτέλεσμα νὰ ἐπικρατεῖ «ἴερὸ σκότος» καὶ νὰ δημιουργεῖται περιβάλλον ὑποβλητικὸ καὶ γεμάτο μυστήριο μέσα στὴν ἐκκλησίᾳ· αὐτὸν ἦταν ἔνα ἀπὸ τὰ κύρια χαρακτηριστικὰ τῶν ναῶν τῆς τουρκοκρατίας⁶.

Οι τοῖχοι ἦταν κτισμένοι μὲ εὐτελὴ ὑλικά, οἰκοδομημένα μαζὶ μὲ διάφορα ἀρχιτεκτονικὰ κοσμήματα, τὰ ὅποῖα ἴσως νὰ προέρχονταν ἀπὸ τὴν ἀρχικὴ βασιλικὴ. Ξεκινώντας ἀπὸ τὴν μαρτυρία τοῦ Souciet ὅτι ἡ δροφὴ τοῦ ἐσωτερικοῦ χώρου ἦταν ἀπλή, ἐπίπεδη⁷, μποροῦμε νὰ ὑποθέσουμε ὅτι ἡ στέγη ποὺ κάλυπτε τὴν ἐκκλησία ἦταν ξύλινη, ἐνιαία καὶ δίρριχτη ἥ τετράρριχτη.

Τὸ κτήριο ἐξωτερικὰ δὲν ἦταν ὡραῖο, ὁ ἐσωτερικὸς ὅμως διάκοσμός του ἦταν ἀξιόλογος. Τὸ ἰδιαίτερο κῦρος καὶ ἡ αὐξημένη δύναμη ποὺ εἶχαν

1. Μετά τὴν πυρκαϊὰ τοῦ 1890 ἀπέμειναν συντρίμματα τῶν πλακῶν αὐτῶν ἐγκαταλειμμένα στὴν αὐλὴ τῆς μητροπολιτικῆς κατοικίας. Μὲ πρόνοια τοῦ μητροπολίτη Σωφρονίου τὰ ὀστά συλλέχτηκαν σ' ἔνα κιβώτιο ποὺ στὴν ἐποχὴ τοῦ Παπαγεωργίου βρισκόταν στὸν "Αγιο Νικόλαο τὸν Τρανό", Π. Ν. Π α π α γ ε ω ρ γ ι υ ο υ, δ.π., σ. 62.

2. A. B a κ α λ ο π ο ύ λ ο υ, Ἰστορία τῆς Θεσσαλονίκης, δ.π., σ. 136.

3. Ἐξάλλου τὴν ἐπιτύμβια ἐπιγραφὴ ποὺ ὑπῆρχε στὰ καθίσματα τοῦ νάρθηκα καὶ ποὺ οἱ Θεσσαλονικεῖς ἀπέδιδαν στὸν Εὐτυχῆ, ὁ Χατζῆς Ἰωάννου ἀποδίδει σὲ ἄλλον, Μ. Χατζῆς Ἰωάννος, δ.π., σ. 97-98.

4. «... πρὸ τῇ δυσμικῇ τοῦ ναοῦ πλευρῷ, μεταξὺ τῆς μέσης καὶ τῆς νοτίας θύρας τῆς εἰσόδου....» (Π. Ν. Π α π α γ ε ω ρ ρ γ ι υ ο υ, δ.π., σ. 69).

5. «... ἐφωτίζετο δ' ἀμυδρῶς δι` ἔξι θυριδίων ἐπὶ τοῦ βορείου κλίτους καὶ ἔξι ἄλλων ἐπὶ τοῦ νοτίου, πρὸς αὐτῇ κειμένων τῇ στέγῃ...» (αὐτ., σ. 58).

6. X. M π ο ύ ρ α ζ, Μαθήματα Ἰστορίας τῆς Ἀρχιτεκτονικῆς, Θεσσαλονίκη 1968, τ. ?, σ. 240.

7. «... Elle n'est que plafonné ...», (M. A i m é - M a r t i n, δ.π., σ. 75). Πιθανῶς ὁ Souciet κάνει τὸ διαχωρισμὸ μεταξὺ τῆς ἀπλῆς ἐπίπεδης δροφῆς τοῦ ναοῦ καὶ τῶν θόλων τῶν ὄλλων βυζαντινῶν, ἀναγεννησιακῶν, γοτθικῶν κ.ἄ. ναῶν.

άνέκαθεν οἱ μητροπολίτες τῆς Θεσσαλονίκης¹ ἀντανακλοῦσαν στὴν ἔκάστοτε μητροπολιτικὴ ἐκκλησίᾳ καὶ ὁ παραθαλάσσιος "Ἄγιος Δημήτριος εἶχε τὴν ἴδιότητα αὐτὴ γιὰ τρεῖς δόλόκληρους αἰῶνες. Γι' αὐτὸ ἐκεῖ εἶχαν συγκεντρωθεῖ τὰ σπουδαιότερα κειμήλια καὶ ὁ ἐκκλησιαστικὸς πλοῦτος τῆς πόλης. Αὐτὰ συντελοῦσαν στὴ δημιουργίᾳ ἀτμόσφαιρας γεμάτης κατάνυξη καὶ μυστικοπάθεια, πού, ὅπως λέγει ὁ Παπαγεωργίου, γέμιζε μὲ ρίγος τὴν ψυχὴ τοῦ προσκυνητῆ.

Γύρω γύρω στὸν κυρίως ναὸ βρίσκονταν δύο ἢ τρεῖς σειρὲς στασίδια². Ὁ ἄμβωνας, τὸ προσκυνητάριο καὶ τὰ ἀναλόγια τῶν ψαλτῶν, ὅλα καμωμένα ἀπὸ ξύλο καὶ ἐλεφαντόδοντο σύμφωνα μὲ τὴν τεχνικὴ τῶν «χωνευτῶν ἐπίπλων»³, ἦταν πολὺ κομψά. Σπουδαιότατο κειμήλιο ἦταν ὁ πατριαρχικὸς θρόνος⁴ ποὺ ἀπὸ δῆλους τοὺς μητροπολίτες τῆς Ἀνατολῆς μόνο ὁ τῆς Θεσσαλονίκης εἶχε τὸ δικαίωμα νὰ χρησιμοποιεῖ. Αὐτὸ μαζὶ μὲ τὸν τίτλο τοῦ Παναγιώτατου⁵ περιλαμβανόταν στὰ εἰδικὰ προνόμια, τὰ ὅποια ἀπολάμβανε ὁ μητροπολίτης Θεσσαλονίκης. Ὁ θρόνος ἔστεκε πάνω σὲ μιὰ μαρμάρινη ἑξέδρα ποὺ βρισκόταν στὸν κυρίως ναὸ καὶ πρὸς τὴν νοτιοδυτικὴ πλευρά του. Ἡ τελευταία ἔφερε οὐρανὸ ποὺ τὸν ὑποβάσταζεν τέσσερις μικροὶ κίονες μὲ ὠραῖα ἀνάγλυφα κοσμήματα καί, μᾶλλον, ἔκλεινε γύρω γύρω μὲ θωράκια. Ἀναφέρεται πλάκα μὲ ἀνάγλυφη παράσταση τῆς Παναγίας μὲ τὸ Χριστό, γιὰ τὴν ὅποια δὲν γνωρίζουμε ἀν ἦταν θωράκιο ἡ τμῆμα τοῦ θρόνου. Τρία σκαλοπάτια ὁδηγοῦσαν στὸ θρόνο ποὺ ἦταν πλουσιότατα διακοσμημένος.

Τὸ ψηλό, ξυλόγλυπτο τέμπλο ποὺ χώριζε τὸν κυρίως ναὸ ἀπὸ τὸ ιερὸ

1. Οἱ μητροπολίτες τῆς Θεσσαλονίκης εἶχαν ἀνέκαθεν μεγάλη δύναμη καὶ κύρος. Στὸ χρονικὸ διάστημα κατὰ τὸ δόποιο ἡ μητρόπολη Θεσσαλονίκης βρισκόταν κάτω ἀπὸ τὴν ἐποπτεία τοῦ πάπα τοὺς εἶχε ἀπονεμηθεῖ ὁ τίτλος τοῦ βικαρίου τῆς ἀποστολικῆς ἑδρας καὶ τοῦ ληγάτου. Θεωροῦνταν ἀπὸ πολλοὺς ἰσότιμοι μὲ τοὺς πατριάρχες τῆς Ἀντιόχειας, τῆς Ἀλεξανδρειας καὶ τῶν Ἱεροσολύμων. Γιὰ τρεῖς περίπου αἰῶνες ἦταν ἔξαρχοι τοῦ Ἰλλυρικοῦ. Φαίνεται ὅτι τὸ κύρος τοὺς διατηρήθηκε αὐξημένο γιὰ πολλοὺς αἰῶνες, γιατὶ ἀκόμα καὶ ὁ Souciel τὸ 180 αἰώνα τοὺς δόνομάζει «μικροὺς πατριάρχες». Γιὰ τὴν τάξη πρωτοκαθεδρίας στὸ Ἰλλυρικὸ βλ. Γ. Κονιδάρη, Αἱ μητρόπολες τοῦ οἰκουμενικοῦ πατριαρχείου καὶ ἡ «τάξις» αὐτῶν, Ἀθῆναι 1954, σ. 64-71, καὶ Μ. Αιμέ - Martin, ὥ.π., σ. 70.

2. «... Deux ou trois rangs de sièges regnent tout-autour...» (M. Aimé - Martin, ὥ.π., σ. 76).

3. Γιὰ τὴν τεχνικὴ τῶν «χωνευτῶν» ἐπίπλων βλ. Νεοελληνικὴ χειροτεχνία, Ἀθῆνα 1969, ἔκδ. Ἑθνικῆς Τραπέζης, σ. 75 (ἀρθρο τοῦ Κ. Μακρῆ).

4. Π. Ν. Παπαγεωργίου, σ. 59-60.

5. Τὸν τίτλο τοῦ Παναγιώτατου ἔφερε ἀρχικὰ ὁ πατριάρχης Κωνσταντινουπόλεως. Σὰν τίτλος τοῦ μητροπολίτη Θεσσαλονίκης ἀπαντᾶται γιὰ πρώτη φορὰ σὲ κείμενα τοῦ 12ου καὶ 13ου αἰώνα, βλ. B. Στεφανίου, Ἐκκλησιαστικὴ Ἰστορία, Ἀθῆναι 1948, σ. 403-404.

φαίνεται ότι άκολουθούσε τὰ πρότυπα ποὺ ἵσχυαν στὴν περίοδο τῆς τουρκοκρατίας¹. Κοσμοῦνταν μὲ τρεῖς εἰκόνες τοῦ Παντοκράτορα, τρεῖς τῆς Παναγίας καὶ μὲ ἄλλες διαφόρων Ἀγίων καὶ Πατέρων τῆς Ἐκκλησίας.

Στὴ δεξιὰ πλευρὰ τοῦ ἀγίου βήματος βρισκόταν ἡ λάρνακα μὲ τὸ Ἱερὸ λείψαντο τοῦ Ἀγίου Γρηγορίου Παλαμᾶ². Τὸ σκήνωμα φυλαγόταν στὸ δεξὶ παρεκκλήσι τῆς Ἀγίας Σοφίας ἀπὸ τὸ θάνατο τοῦ Ἀγίου μέχρι τὴ μετατροπὴ τῆς ἐκκλησίας σὲ τζαμί³. Ἡ ἐναπόθεσή του στὸν Ἀγιο Δημήτριο τοποθετεῖται σὲ κάποια χρονολογία πρὶν ἀπὸ τὸ 1734, τὴ χρονιὰ ποὺ ὁ Γάλλος ιεραπόστολος Jean-Baptiste Souciet πέρασε ἀπὸ τὴ Θεσσαλονίκη, γιατὶ ὑπάρχει σαφῆς μαρτυρία ἀπὸ αὐτὸν ὅτι τὸ ἀποξεραμένο λείψαντο τοῦ Ἀγίου βρισκόταν μέσα στὴ μητρόπολη⁴. Γιὰ τὴν τύχη τοῦ σκηνώματος στὸ ἐνδιάμεσο διάστημα δὲν ὑπάρχουν πληροφορίες. Μιὰ παράδοση λέγει ὅτι φιλοξενήθηκε γιὰ κάποιο χρονικὸ διάστημα στὴ Μονὴ Βλατάδων, τῆς ὁποίας οἱ ἰδρυτὲς ἦσαν μαθητὲς καὶ συναγωνιστὲς τοῦ μεγάλου ιεράρχη καὶ τὸ συνδέει μὲ τὴν ἐκεῖ ἀνοικοδόμηση τοῦ φερώνυμου παρεκκλησίου⁵.

Πάνω ἀπὸ τὴ λάρνακα ἦταν ἀνηρτημένη σὲ ἀργυροστόλιστο πλαίσιο ἡ βυζαντινὴ εἰκόνα τοῦ Ἀγίου Δημητρίου⁶, γιὰ τὴν ὅποια λεγόταν ὅτι εἶχε ζωγραφιστεῖ ἐνόσω ζοῦσε ἀκόμα ὁ Ἀγιος. "Αν καὶ ὁ Παπαγεωργίου μᾶς πληροφορεῖ ὅτι φυλαγόταν ἀρχικὰ στὴν Ἀγία Σοφία, ὥστόσο τὸ πράγμα δὲν είναι ίστορικὰ ἀποδεδειγμένο. Ἡ παλιότερη γραπτὴ μαρτυρία ποὺ ἀναφέρει ὅτι ἡ εἰκόνα βρισκόταν στὴν ἐκκλησία ποὺ μελετοῦμε είναι αὐτὴ τοῦ Κωνσταντίνου Διοικητῆ τὸ 1715⁷. Ἡ εἰκόνα παρίστανε τὸν Ἀγιο μὲ στρατιωτικὴ στολὴ καὶ μὲ μόνο ὅπλο τὸ δόρυ στὸ δεξὶ γέρι⁸.

1. Γιὰ τὴν προέλευση καὶ τὴν ἀναλυτικὴ περιγραφὴ τῶν τέμπλων τῆς τουρκοκρατίας βλ. Κ. Μακρή, δ.π., σ. 49-75.

2. Π. Ν. Παπαγεωργίου, δ.π., σ. 61.

3. Τὴν πληροφορία αὐτὴ μᾶς παρέχει ὁ πατριάρχης Φιλόθεος ὁ Κόκκινος, ὁ ὅποιος ἀνεκήρυξε τὸν Παλαμᾶ ἄγιο σὲ συνοδικὴ πράξη τὸ 1368 καὶ συνέταξε ἐγκώμια καὶ ἀκολουθία γι' αὐτὸν. Γ. Στογιόλου, δ.π., Θεσσαλονίκη 1971, σ. 44.

4. Μ. Αιμέ-Μαρτίν, δ.π., σ. 76, καὶ Κ. Σιμούλος, Ξένοι ταξιδιώτες στὴν Ἑλλάδα, 1700-1800, Ἀθήνα 1973, τ. 2, σ. 176.

5. Π. Ν. Παπαγεωργίου, Ἡ ἐν Θεσσαλονίκη μονὴ τῶν Βλαταίων καὶ τὰ μετόχια αὐτῆς, BZ 8(1899)423. Τὸ λείψαντο τοποθετήθηκε στὸ νότιο παρεκκλήσι τοῦ καθολικοῦ ποὺ ἐκείνη τὴν ἐποχὴ τιμόταν στὸ δυναμα τοῦ Ἀγίου, ἡ στὸ σημερινὸ διμώνυμο ναΐσκο τῆς μονῆς, Γ. Στογιόλου, δ.π., σ. 41-45.

6. Π. Ν. Παπαγεωργίου, Ἀρχαία εἰκὼν τοῦ μεγαλομάρτυρος Ἀγίου Δημητρίου τοῦ πολιούχου Θεσσαλονίκης ἐπὶ ἐλεφαντοστέου, BZ 1(1892)486.

7. Κ. Α. Βακαλός ούλος, Ἡ Μακεδονία στὰ 1715, δ.π., σ. 267-268.

8. Σύμφωνα μὲ μαρτυρία τοῦ Γ. Σωτηρίου στὴν αὐλή τοῦ ναοῦ τοῦ Ἀγίου Γρηγορίου Παλαμᾶ, ποὺ ἀνεγέρθηκε στὴ θέση τῆς ἐκκλησίας τῆς μελέτης μας, ὑπῆρχε τὸ 1919 μία μαρμάρινη λεκάνη ἀγιασμοῦ (;) μαζὶ μὲ ἄλλα γλυπτά τεμάχια. Βλ. Γ. Σωτηρίου, Πα-

"Υστερα ἀπ' ὅλα αὐτὰ πιστεύουμε ὅτι ἔγινε φανερὸς πώς ἡ παραθαλάσσια ἐκκλησία τοῦ Ἀγίου Δημητρίου ἦταν ἔνα ἀπὸ τὰ πιὸ πολύτιμα μνημεῖα τῆς Θεσσαλονίκης. Καὶ εἶναι πραγματικά λυπηρὸς ὅτι ἡ πυρκαϊά τοῦ 1890 τὴν κατάστρεψε όλοκληρωτικά, γιατί, ἂν σωζόταν, ἡ μελέτη τοῦ κτηρίου καὶ προπάντων τῶν κειμηλίων του θὰ μποροῦσε νὰ μᾶς δώσει πολλὰ στοιχεῖα γιὰ τὴν πληρέστερη γνώση τῆς ιστορίας τῆς πόλης.

ΘΑΛΕΙΑ Σ. ΜΑΝΤΟΝΟΥΛΟΥ

λαϊκά χριστιανική βασιλική Ιλισοῦ, ΑΕ 45 (1913-1921) 22-23. 'Η λεκάνη αὐτὴ σήμερα περιλαμβάνεται στὴ συλλογὴ τῆς Ροτόντας ἐνδιαφοραφίες τῆς ἔχουν κατατεθεῖ στὸ ἀρχεῖο τῆς ἔδρας τῆς 'Ιστορίας τῆς 'Αρχιτεκτονικῆς τοῦ Α.Π.Θ. 'Η ἀνάγλυφη διακόσμησή της ὁδηγεῖ στὸ συμπέριττα ὅτι μάλλον κατασκευάστηκε κατὰ τὴν παλαιοχριστιανικὴ ἐποχὴ. Δέν μποροῦμε δῆμος; νά ὑποθέσουμε ὅτι ἀπὸ τὴν ἀρχὴν ἦταν ἐναποτεθειμένη στὴν ἐκκλησία τοῦ Ἀγίου Δημητρίου. Τὸ πιθανότερο εἶναι ὅτι μεταφέρθηκε σ' αὐτὴν μαζί μὲ ἄλλα πολύτιμα κειμήλια κατὰ τὴν διάρκεια τῆς τουρκοκρατίας. 'Ο Π. Παπαγεωργίου δὲν ἀναφέρει τίποτα γιὰ τὴν λεκάνη αὐτὴν.

S U M M A R Y

Thalia S. Mantopoulos, The church of Saint Demetrios on the Thessaloniki coast.

This essay presents an archaeological and historical study of the church which existed at the site of Thessaloniki's present cathedral. This church, which was totally destroyed by the fire of 1890, was dedicated to Saint Demetrios and was the city's cathedral for a period of time during the Turkish occupation. Unfortunately little information about this monument, which seemed to be of great importance, is available.

After considering all of the known historic elements connected with the church the following conclusions can be made. The church was probably built at the end of the 13th or at the beginning of the 14th century in the form of a three aisled basilica, and at first it was dedicated to the Virgin Mary. After the transformation of the well known early Christian basilica of Saint Demetrios to a mosque (1491) the church was named in the Saint's honor. It was after Rotonda's transformation to a mosque (1590) that it became the city's cathedral, and remained so until its destruction (1890). At the end of the 17th century, the building began to collapse, and quick, impromptu and extensive restorations were carried out. It was then that the church took its final form as described to us by 19th century historians. According to these historians, Saint Demetrios' church was a long and wide three aisled basilica with a low timber gabled roof. It probably possessed a «gynaeconites» and an exonarthex. A domed space, in which ancient manuscripts were kept, existed underground beneath the bema. The church was built with cheap material together with pieces of ancient buildings and its exterior was plain. However many precious historic treasures such as the relic of Saint Gregorios Palamas, the patriarch's throne and the byzantine icon of Saint Demetrios were kept in it.